

16-17. YÜZYILLARDA MACARİSTAN'IN DEMOGRAFİK DURUMU

GÉZA DÁVID

Demografik durumuyla değişmelerini mütalaa etmek istediğim dönem uzun ve pek çok açıdan karışiktır. Bir taraftan, uzun olan bu dönemin kaynakları bazan son derece az, bazen ise çok çelişkilidir. Öte yandan, siyasi istikrardan mahrum olan bu karışık dönemde yerleşmelerin bir haylisi aynı zamanda bir değil, iki-üç devlet temsilcisine ait olup, bunlardan bize birbirinden farklı etkinlikteki vergilendirmelerinin yazılı belgeleri kalmıştır. Yüzyıllar sonra, bizim hangi sorulara mümkün olduğu ölçüde kesin cevap almak isteyeceğimizi bilmiyorlardı elbet. Bu nedenle gerçeği bütünüyle ve ayrıntılarıyla yansıtabilme yolundaki arzudan vazgeçmemiz lâzım. Nüfusun rakamlarla nitelenebilecek göstergelerini ana hatlarıyla saptamakla, kimi konularda ise varsayımlarla yetinmemiz gerekecek. Az veya çok başarılı olacağı ümidiyle inceleyebildiğimiz başlıca alanlar şunlardır: Nüfusun toplam sayısı, köy ve şehir kesiminde yaşayanların oranı, ortalama yerleşim bölgesi büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, köylerin yok oluşu, millî dağılım ve bunların zamanla değişmesi.

Doğrudan doğruya Osmanlı dönemi öncesi ve hemen sonrası nüfus sayısını daha yakından bilseydik, işimiz çok daha kolay olurdu. Ancak, hareket tarihimiz 1526 (yani Mohács /Mohaç/ meydan muharebesi yılı) bile olsa, hemen hemen bütün ülkeyi içeren ilk vergi tahririnin yapıldığı zamana kadar daha 30 yıl geri gitmemiz gerekiyor¹. Osmanlı egemenliği altında olan toprakların büyük bir kısmı tekrar ele geçirildikten sonra ise, ilk ülkesel, fakat azamî ölçüde güvenilir olduğu anlaşılan tahririn hazırlanmasına kadar yine 30 yıla yakın zaman geçti². Böylelikle ilk gerçekten güvenilir rakamlar sadece 1787 yılında bitirilen ilk resmî nüfus sayımından elde edilebilir³. Nitekim şimdiye kadar yürütölen tarihî araştırmalar şu iki ana temele da-

¹ Istán Szabó, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiaja. (Szerk. /Yay. József Kovacsics). Budapest 1963, 63-113.

² Zoltán Dávid, Az, 1715-20. Évi össeírás A történeti statisztika forrásai. (Szerk. /Yay. József Kovacsics). Budapest 1957, 145-199.

³ Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk. /Yay. Dezsó Dányi - Zoltán Dávid. Budapest 1960, 389 s.

yanmıştır: Bir taraftan 1494-1495 yılı "Porta" olarak anılan vergi birimlerinden çıkartılan 3,5 - 4 milyon civarındaki toplam nüfus sayısı, öte yandan 1787'deki 8,5 - 9,2 milyon arasındaki ahali. (Bu rakamlara Hırvatistan ve Eski Slavonya dahil değilken Drava nehri ötesindeki üç yeni Slavon ili, yani Valkó, Szerém ve Pozsega dahildir.) Osmanlı dönemindeki durumun hangi rakamlarla karşılaştırıldığı son derece büyük önem taşıdığı için, XV. yüzyılın çıkış noktasını oluşturan değerini ele almakta yarar vardır. Bu bakımdan István Szabó'nun iki hesaplama yöntemi kıyaslanabilir.

Bunların birinde 1494-1495 tahririnde sıralanan 250.000 vergi ünitesi temel alınıyor. Çok yönlü spekülasyonlardan sonra köy ve "kasaba"⁴ nüfusu 3 ile 3,2 milyon arasındaki bir değerde saptanıyor⁵. İkinci hesap: köy şebekesinin meydana gelişini incelediği kitabında 1401-1526 arasındaki devrenin ortalama köy büyüklüğünü tespit ediyor. Ona göre, 1200'den sonra azalma eğilimi gösteren bu rakam 86 idi. Belgelerde gösterilmeyen halk oranını % 10-20 olarak belirtiyor, "kasaba" ahalisinin tahminen % 16-20 civarında olduğunu öne sürüyor, köylerin sayısını ise 18-19.000 olarak veriyor⁶. Ortalama nüfus sayısını önerdiği daha yüksek rakamlarla çarpsak bile, elde edilen nüfus 2,3 - 2,5 milyondan fazla olmayacak ve aynı iki yerleşim kategorisini kapsayan bu gösterge önceki tahmine göre 700.000 kişilik bir negatif fark gösteriyor.

İki rakamın karşılaştırılması Macaristan nüfusunun Osmanlı dönemi arifesinde büyük bir ihtimalle 3,5 milyona daha yakın ve belki bundan da biraz daha az olduğu intibamı uyandırıyor⁷. Bu görüşü kanıtlayacak bir nokta daha var: "Porta"ların sayısı başta Baranya, Somogy ve Tolna illerinde inanırlılık sınırını aşan ölçüde yüksektir. Örneğin Szabó'nun hesaplama yöntemini izlediğimizde Baranya ilinde ortalama köy büyüklüğü 200 kişi

⁴ "Kasaba" ibaresi Latince oppidum, Almanca Marktflecken denilen, kimi muafiyetlere sahip, fakat derebeyinden ilişkisi kopmayan, çoğunlukla pazar tutma hakkını kazanan büyükçe yerler için kullanılacak.

⁵ István Szabó, *Magyarország népe* 97.

⁶ István Szabó, *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X.-XV. század)*. Budapest 1971, 189-201.

⁷ Benzer tereddütler, dönemi benden çok daha yakından bilen şu tarihçilerin yazılarında dile getirildi: László Solymosi, *Veszprém megye 1488. évi adórajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3). Veszprém 1984, 121-233; András Kubinyi, *Az alföldi megyék jobbágyportaszáma középkor végén*. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái). Falvak, mezővárosok az Alföldön (Szerk. /Yay. László Novák - László Selmeczi). Nagykőrös, 1986, 279-299.

civarında olacak⁸ ki bölgenin özelliklerini bilenler için kesinlikle ihtimal dışı bir rakamdır. Çünkü bu il Macaristan'ın hâlâ en çok küçük köye sahip olan yöresidir.

Osmanlı dönemine geçtiğimizde ilk göze çarpan zorluk, birbirlerinin zararına bazen büyüyen, bazen küçülen siyasî oluşumların (yani Türk ve Habsburg Macaristan'ın ve Erdel'in) yüz ölçümünü bilmememizdir. Sınırların böylesine değişmesinin yanı sıra tamamıyla kontrol altında bulundurulmuş veyahut ahalisinin ancak bir kısmı vergilendirilebilen yerleri kolay kolay ayırt edemiyoruz. Vergi defterlerine taraflar en asgarî miktarda vergi veren köyleri bile kaydediyorlardı. Uçlarda olan bu yerlerin ahalisinin bazen çok yüksek bir oranı tahrir dışı kaldı.

Bunu kimi bölgelerde rakamlarla da belgeleyebiliyoruz. Hem Türkler, hem Macar derebeyleri tarafından vergilendirilen köyler başlıca olarak kuzey sancaklarda bulunuyor. Örneğin Esztergom /Estergon/ sancağına bağlı ve 1570 tahrir defterinde⁹ karşımıza çıkan Bars iline bağlı köylerin 104 tanesi 1598 yılında gerçekleştirilmiş hane sayımına¹⁰ ilişkin verilerle karşılaştırılabilir. Defterde sıralanan 1.400 haneli vergi mükellefine karşılık 1598'de 4.200 hane ve 5.100 aile reisi bulunuyordu (rakamlar yuvarlaktır). % 300'ü aşan fark, Bars ilindeki bu köyleri Osmanlıların ancak kısmen deñtere alabildiklerini açıkça gösteriyor. Başka bir deyişle, bu yerler tam anlamıyla 'Osmanlı egemenliği altında olan topraklar' değildi. Türk tahririnde *hâli ez raiyyet* kaydedilen yerlerin bir kısmında yoğun ahalinin mevcut olması gerektiği ki bu, 28 yıl sonra 20-40, hatta 100 haneye sahip olmalarından anlaşılıyor, bu gerçeği daha da teyit eder¹¹.

⁸ Söz konusu kaynak bu ilde 15.018 vergi birimini ihtiva ediyor (Szabó, *Magyarország. népessége*. 69). Buna 180.000 insan tekabül ederdi. Bu ilin, Mohács öncesi Macaristan'ının tarihî coğrafyasını içeren eserde - boş olan *praediumlar* hariç - 909 köy ve "kasabası" vardır (bk. Dezsó Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest 1894, 460-538). Önerilen nüfus sayısını bu gerçek köy miktarından her halde çok daha yüksek - çünkü asırlar boyunca bir hayli kariye çekirdeği silindi - rakamla böldüğümüzde metinde zikredilen ortalama elde ediliyor.

⁹ Lajos Fekete, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943, 197 s.

¹⁰ Bu son derece önemli kaynak Zoltán Dávid tarafından keşfedilip incelenmiştir. Henüz yayımlanmamış olan metnini yazarın izniyle kullanabildim. Kendisine şükran borçluyum.

¹¹ Meselâ defterde ahalisiz karşımıza çıkan Berzence (180, No. 438), Obic (183, No. 459) ile Kis- ve Nagy-Tapolcsány (177, No. 413 veya 181, No. 441, 445) köyleri 1598'de sırasıyla 77, 40 ve 118 eve sahip idiler.

1578 Nógrád /Novigrad/ tahrir defterinde¹² ise terazinin kefesi Türk kaynağı tarafına kayıyor: Karşılaştırılan 27 köyde Türkler 771 aile kaydettikleri halde hane sayımında ancak 401 hane sıralanıyor. Demek ki bu bölge gerçekten Osmanlı kontrolü altındaydı.

Hont iline bağlı köylerde kuzey ve güney yöreler arasında belirgin bir fark var: Daha aşağıda bulunan köylerde Türk muharririnin etkinlik derecesi daha yüksek iken yukarıya gidildikçe durum değişiyor ve hanelerin sayısı fazlaşmaya başlıyor.

İdarî bölümlerin sınırları böylelikle vergilendirme şeridi ile bu kenar bölgelerde aynı olmadığından XVI. yüzyılın sonlarına doğru hangi devlete ne kadar toprak düştüğünü, bu özelliği göz önünde tutarak hesap etmemiz lâzım. Yüzyılın sonunu vurgulamamızın sebebi en güvenilir ve kıyaslanabilecek kaynaklara bu dönemde sahip olmamızdır. İhtiyaç gereği, Habsburg Macaristanı yerine Ortaçağ Macaristan'ının Osmanlıların elinde olmayan illerini ve Erdel Büyük Prenslığı yerine tam anlamıyla Erdel'i birer ünite olarak kabul etmek zorundaydık.

Bu hesaplamaların sonucu olarak Osmanlı bölgeleri ve Macaristan illeri için 100-120.000 km² ve Erdel için 60.000 km² elde edildi¹³.

Nüfus sayısının saptanmasına Türk topraklarıyla başlayabiliriz. 1568-1580 yılları arasındaki devreden her Macar sancağı için ilke olarak tüm vergi mükellefini içeren defterler kalmıştır. 12 yıllık zaman farkı doğal olarak bir çeşit belirsizlik kaynağı olabilir, fakat son yekûnu önemli ölçüde etkileyebilecek nitelikte olamaz. Çünkü söz konusu olan dönem nispeten rahattır ve böylelikle ölüm oranında anı bir değişme beklenemez. Göç edenler hakkında kesin bir şey söylemek daha güçtür, fakat bunu, defterlerde mevcut olan müphemiyetler arasına rahatlıkla sıralayabiliriz. Buda /Budin/ vilâyetine bağlı 16 sancağın 1577-1578'den kalma cizye toplamları demin anılan amaçla hazırlanmıştı¹⁴. Ayrıntılara girmeden şunu belirteyim: Bu listeden, gerçekten Osmanlı bölgesi olan yerler için tahminen 62.000 aile başkanı kalıyor. Temesvár /Tımsıvar/ vilâyeti tahrir defterlerini teker teker gözden

¹² Gustav Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*. The Hague-Paris 1973, 228 s.

¹³ Ferenc Szakály'ın tahminine göre, direkt Osmanlı kontrolü altında olan sahalar 100.000 km² idi: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981, 38.

¹⁴ J. Káldy-Nagy, *Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gize-defter und der Tahrir-defter*. *Acta Orientalia Hungarica* XI (1960), 269.

geçirdikten sonra 36.000 aile reisi toparlanabildi¹⁵. Nihayet Szerém /Sirem/ sancağında 12.000'e yakın¹⁶, Pozsega /Pojeqa/ sancağında ise en az 10.000 aile başkanı kaydedildi¹⁷. Bunların yekûnu 120.000 aile başkanı eder. Önceki araştırmalar, deftere geçirilmeyenlerin oranını bütün nüfusa göre % 30 civarında tespit etti¹⁸. Buna göre, gerekli ilâve yapılmıca 170.000 aile reisi elde edilir, ki bu, 850.000'lik sivil nüfusun mevcudiyetine delâlet eder. Buna 50.000 kale eri ile topraklı asker¹⁹ ve sivil Müslüman eklenebilir. Demek ki Osmanlı bölgelerinin toplam nüfusu 900.000 kişi olarak tahmin edilebilir.

Habsburg Macaristanı'nda bu dönemde yapılan değişik vergi listeleri gerçek nüfus şartlarını pek yansıtmıyorlar²⁰. Bu nedenle, ülkenin kuzey bölgelerindeki nüfus sayısının tespitine 1598'den kalma yukarıda anılan, ötekilerden çok daha güvenilir ve hemen hemen her il için mevcut ev sayımı malzemesini kullandım. Evlerin sayısına dayanarak var sayılabilen 1.600.000'lik nüfusa listeden eksik "serbest kral şehirleri"²¹, maden şehirleri ahali ve kale erlerinin yanı sıra muaf olan çeşitli kitleler ekleniyorsa ve sayıları 200.000

¹⁵ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defterleri No. 364 (Temesvár ve Modava), 365 (Csanád /Çanad/) ve 457 (Lippa /Lipova/ ve Pankota) Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10). Békéscsaba, 1982, 416 s.

¹⁶ Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara 1983, 542 s.

¹⁷ Fazileta Cviko, *Opširni defter za sandzak Pozegu iz 1579. Godine*. Prilozi za Orijentalnu Filologiju XXXII-XXXIII (1982/83), 267-283. Yazar, nahiyelerdeki verilerin yansıtılmasında yeterli ölçüde düzenli değildir.

¹⁸ Gyula Káldy-Nagy, *Magyarországai török adóösszeírások*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52. Szerk. /Yay. Varga János). Budapest 1970, 100-101.

¹⁹ Buda vilâyetinde 1568-1569'da takriben 12.500 ulufe alan hisar eri vardı (bk. Antal Velics - Ernó Kammerer, *Magyarországai török kincstári defterek. II. 1540-1639*. Budapest 1890, 383-390). Bunların yanında topraklı ödenen askerleri de unutmamak lâzım, fakat sayılarını söylemek şimdilik mümkün değildir. Temesvár vilâyetinde daha az kale hizmetlisinin bulunduğu kesindir, sayıları bu bölgenin önemi artan XVIII. yüzyılda bile 5.300'ü geçmemiştir. İki vilâyetteki topraklıların ve cebelilerinin toplamı tahminen 5.000-7.500 civarındaydı (Ayn Ali'nin 1609'da kaleme aldığı listesinde adı geçen idarî birimlerde 3.831 toprak, zeamet ve has gösterildi; Paul Andreas von Tischendorf, *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche*. Berlin 1982² /Reprint: Klaus Schwarz Verlag/, 68-69). Siviller hakkındaki bilgimiz çok mahduttur.

²⁰ István Bakács, *A dicális összeírások. A történeti statisztika forrásai*. 51-81; Bálint Ila, *A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai*. A történeti statisztika forrásai. 82-118; Ferenc Maksay, *Urbáriumok. A történeti statisztika forrásai*. 119-144; Zoltán Dávid, *A házak számés a népesség XVI-XVIII. századi forrásainkban. Történeti Statisztikai Közlemények III-IV (1958)*, 74-94.

²¹ Bu kavramın Latinceci civitas'tır ve tam anlamında şehir manasına geliyor.

olarak tespit ediliyorsa, bu bölgenin toplam nüfusu aşağı yukarı 1.800.000 olacaktır.

Erdel'de yaşayanlar hakkında o dönemden kalma verilerimiz çok daha kısıtlıdır. Sadece Sekel ve Sakson'ların yaklaşık sayısını biliyoruz²². Bu yüzden XV. yüzyılın 500.000'lik nüfusundan hareket etmek daha akla yakın geliyor ve bu durumda nispeten az zarar gören bu bölgenin toplam ahali için 700-800.000 kişi pek fazla gözüküyor.

Yukarıdaki tahminlerde yüz bir kişilik hatalar mümkün olsa bile bu sonucumuzu önemli ölçüde etkileyemez: XVI. yüzyılın sonunda Macaristan'ın nüfusunu 3,5 milyona yakın bir değerle karakterize edebiliriz²³. Bu rakam önceki yüzyılın sonundaki ile aşağı yukarı aynıdır, belki biraz daha fazladır.

Nüfus sayısında böyle bir durağanlık gözlenirken halkın millî dağılımı alanında kimi değişmelerin meydana geldiği şüphesizdir. Bunun miktarı hakkında kesin bilgimiz yok, olamaz da zaten; çünkü başlangıç noktasındaki sayısal durum sadece birtakım tahminlerden ibarettir. Bunlara göre, Mohács öncesinde Karpat havzasında yaşayanların yüzde 80 civarındaki oranı Macardı²⁴. Kanaatime göre, bu oran en iyi ihtimalde bile maksimumdur hatta biraz iyimser bir savdır. Fakat azınlıkların önemli bir kısmı savaşların dokunmadığı çevre bölgelerde oturduğu için, bunların, yani Slovak, Rusin, Romen ve Almanların doğal artışı kaybolmadı. Buna karşılık, ülkenin Macarların yaşadığı orta bölgelerinde bu artış silindi. Hatta Mohács - Szeged

²² Gábor Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése*. (Magyar História. Szerk. /Yay. Gusztáv Heckenast). Budapest, 1979, 258-259. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. /Yay. Béla Köpeczi). Budapest, 1986, 510.

²³ Vera Zimányi'nin 15 yıllık veya Uzun Harp denilen dönem öncesi için verdiği 4-4,5 milyonluk tahmini biraz iyimser gözükmele birlikte tamamiyle düşünülemez bir rakam değildir (bk. *Magyarország története III. 1526-1686*. /Szerk./ Yay. Zsigmond Pál Pach/. Budapest, 1985, 296). Buna karşın Macar Kırallığı'nın başka bir yazara göre 190.000 km²'lik yüzölçümünde XVI. yüzyılın ikinci yarısı için saptanan 1,5-1,6 milyonluk nüfus herhalde azdır: István N. Kiss, *Új adatok Magyarorszag demográfiai fejlődéséhez (XVI-XVII. század)*. *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. /Szerk. /Yay. Éva H. Balázs, Erik Fügedi, Ferenc Maksay/ Budapest, 1984, 216.

²⁴ Elemér Mályusz Ortaçağ sonu Macaristan'ın ahalesinde burjuva ve asilzadeler hariç yüzde 77 Macarın var olmasından bahsediyor: A mağyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. *A magyar renaissance. Magyar művelődéstörténet II*. (Szerk. /Yay. Sándor Domanovszky) Budapest, 1939, 124. Bu esere atfen István Szabó 80-82 % Macarla hesapladı: *A mağyarság életrajza*. Budapest, 1990², 51. Son zamanlarda, aynı yazıdan etkilenerek fakat biraz daha geniş makas bırakarak Ferenc Szakály bu oranı yüzde 75-80 olarak gösterdi: Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn. *Acta Historica* 34/1 (1988 [1989]), 71.

/Segedin/ - Arad çizgisinden güneye düşen illerde yaşayan Macarların büyük çoğunluğu uzayan savaşlara ve bir Sırp asisi, Yovan Çerni'nin yönettiği isyana kurban olduğu için yerlerine - kısmen Osmanlılardan kaçan - yabancı unsurlar geldiler²⁵.

Şimdi, kısmen yayımlanmış, kısmen henüz incelenmemiş defterlere dayanarak Osmanlı bölgelerinde köy ve şehir kesimindeki ahalinin oranını saptamaya çalışacağım. Türkler tarafından Macarlardan alınan *varoş* /*város*/ kelimesiyle adlandırılan her yerleşim merkezini şehir olarak kabul ettim. Bu prensip izlendiğinde Buda sancağının gayri Müslim kent halkı 1546'da toplam nüfusun yüzde 25'ini oluşturuyordu. Bu oran 1580'e kadar yüzde 28'e ulaşırken, 10 yıl sonra yüzde 22'ye geriledi²⁶. Böyle olmakla birlikte bu son rakam bile oldukça yüksektir, fakat kimi yöreler bundan da müspet değerler gösteriyor. Meselâ Szekszárd /Seksar/ sancağında şehir ahali 1580 dolaylarında yüzde 40'a yakındı²⁷ (ve önceleri bunun da üstündeydi). Aynı zamanda kentleşme bakımından daha geri kalmış bölgeler de vardı: Simontornya /Şimontorna/ livasında şehirlerde oturan Hristiyanların nispeti 1565'te yüzde 5'i bile aşmıyordu²⁸. Çelişkili değerler aldatıcı olmasın diye araştırılan alanı genişleterek Buda ve Temesvár vilâyetlerinde 15 sancağın²⁹ yaklaşık 67.000 aile başkanını bu açıdan tasnif ettim. Bunların 15.000 küsuru, yani yüzde 22,4'ü şehirlerde yaşıyordu. Müslimleri de hesaba katarsak, bu oran daha da yükselecek, çünkü Macaristan'da bunlar, pratikte sadece kent halkını arturdular. Bir araya getirdiğimiz malzemede birkaç "serbest kral şehri"³⁰ de mevcut olmasına rağmen, bu değeri kıyaslayabilmek için önceki araştırmaların XV.

²⁵ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák.*, Buruce W. McGowan, Sirem sancağı., Előd Vass, *A Szekcsói-Mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Baranyai Helytörténetírás 1977.* (Szerk. /Yay. László Szita). Pécs, 1979, 15-93.

²⁶ Hesaplamayı şu eseri kullanarak yaptım: Gyula Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* (Pest megye múltjából 6). Budapest, 1985, passim.

²⁷ Tapu defteri No. 593.

²⁸ Géza Dávid, *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest, 1982, 21, 45-47, 310-315.

²⁹ Bunlar: Buda, Csanád, Gyula, Hatvan, Lippa, Modava, Nógrád, Pankota, Simontornya, Szekcső /Sekçöy/, Szekszárd, Szolnok /Solnik/ Temesvár sancakları, Eszék /Ösek/ ve Vásárhely /Vaşarhel/ nahiyeleri.

³⁰ Buda, Óbuda /Budun- Atik/, Pest /Peşte/ ve Vác /Vaç/.

yüzyılın sonunda "kasabalar" ahalisinin oranını yüzde 16-20 arasında saptadığını hatırlatmakta yarar var³¹.

Sorunun olumsuz yanı, uzun vadede hemen hemen hiçbir şehrin sürekli bir gelişme gösteremediği, tam aksine, arada bir zirveye erişen nüfus sayısını beklenmedik ve ansızın gerilemelerin takip ettiği. Bunun nedeni yerlere göre farklıdır: Örneğin yönetim merkezi olan kentlerden Macarlar genellikle kaçıyorlardı, yerlerine Müslim askerler ve az miktarda başkaları geliyorlardı; bazen istenen vergi dayanılmayacak kadar yüksekti; Tatar yardımcı kuvvetlerince yapılan akınların gayesi daha büyük yerlerdi ve sonuçta bunlar daha fazla etkileniyordu.

Acaba dayanıklılık gücü daha az sanılan köylerin ortalama nüfusu XVI. yüzyıl boyunca artış mı, yoksa azalma mı gösteriyor? Buda sancağında, savaşların sona ermesinden birkaç yıl sonra, yani 1546'da 296 köyün deftere geçirilen aile başkanı sayısı yerleşim yeri başına 24,5 idi. Bu gösterge 1580'e kadar 28'e erişti. Bu yıllarda bölgenin köyleri de sarsılmış olmalı, çünkü 1590'a kadar ortalama değer ilk tahririndekinden de bir kişilik azalma göstererek 23,5 kişiye indi³². Kapsadığı yörelerde çağa göre büyük sayılan, yani 60 aile reisinden daha kalabalık köylerde oldukça büyük miktarda sahip olmasına rağmen Gyula livasının ortalama köy ahalisi Buda'nınkinden oldukça yakındır: 1567'de 24,3 ve 1579'da 27,7 aile başkanı³³. Bu verilerin tezatı olarak Lippa /Lipova/ sancağının 417 köyü, başta Romenlerin kurduğu bir sürü küçük köyün etkisi altında, sadece 9 ailelik ortalama veriyor³⁴. Simontornya sancağında ise bu ortalamalar şöyle bir dağılım gösteriyor: 1546 - 17,3; 1552 - 24,9; 1565 - 21,0; 1570 - 20,6; 1580 - 20,5; 1590 - 18,8³⁵. Buda ve Temesvár'a bağlı ve şimdiye kadar ele alabildiğim 12 sancakta³⁶ ve bunların 2.300'e yakın köyünde 1568 ile 1580 arasında tipik olan kaydedilen aile başkanı sayısı tam 20 idi. Bu değer, defter dışı kalanları da hesaba kattığımız takdirde, önceki yüzyıl için ülke çapında hesaplanan ortalamaya nazaran belirli bir artışa delâlet

³¹ István Szabó, La répartition de la Population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449-1526. *Etudes historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. I. Budapest, 1960, 383.

³² Gyula Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák*. Passim.

³³ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák*. Passim.

³⁴ Tapu defteri No. 457.

³⁵ Géza Dávid, *A Simontornyai szandzsák*. 48-51, 310-314.

³⁶ Bunlar: Buda, Csanád, Gyula, Lippa, Modava, Pankota, Simontornya, Szekcső, Szolnok, Temesvár sancakları, Eszék ve Vásárhely nahiyeleri.

ediyor. Yukarıda anlattığımız gibi, XV. yüzyıl için verilen ve az bulduğumuz 86 kişilik³⁷ ortalama yerine 110-120 kişi ile hesaplarsak bunun karşısında -Türk defterlerinin verilerini de düzelterek- adı geçen sancaklardaki ortalama 140 insan yakınında olacak. Macaristan'ın geri kalan illerinde benzer sonuçlara varmak mümkün. 1598 ve sayımında ortalama ev sayısı 25'tir ki bu, 150-175 kişiye eşittir.

Toplam ahali sayısında iki ana bölge arasında gördüğümüz farklılıkların netice itibarıyla sorumlusu nüfus yoğunluğundaki değişikliklerdir. Osmanlıların elinde olan bölgelerin ortalama nüfus yoğunluğu 7,5 kişi idi. Buna karşın kuzey illerde km² başına 15 insan düştü. Köylerin ortalama nüfusu da birbirine çok yakın idi, böylelikle dengesizliğin asıl nedeni, Osmanlı bölgelerindeki halkın çok daha az, ötekinin hemen hemen yarısını oluşturan yerleşim merkezinde oturmuş olmasıdır.

Başta Macar Ovası'nda olmak üzere köy şebekesinin daha seyrek oluşu kısmen önceki dönemlerin mirası olup, bölgenin coğrafi koşullarına bağlıdır³⁸. Fakat bunda, önceden sık sık dile getirilen ve kimi zaman köylerin üçte ikisinin silindiğinden bahseden varsayımlardan daha düşük ölçüde olmakla birlikte, boşalan köylerin de payı vardır. Yerleşim yerlerinin yok oluşları sürecinin ilk ve en şiddetli dalgasında, yani savaşlar sırasında köylerin küçümsemeyecek bir kısmı terk edildi. (Örneğin Simontornya livasında meskûn yerlerin aşağı yukarı yüzde 20'si nihai olarak mezraa haline geldi³⁹; ve bu oran Duna /Tuna/ ve Dráva nehirlerinden kuzeye uzanan bölgelerde bundan da fazla idi). Fakat daha sonraki yıllarda, yani 1568 ile 1593 arasında oldukça rahat bir dönem geldi ve bu sırada kimi yerler ihya edildi bile. Türk tahrir defterlerine dayanarak elde edilebilen sonuçlar son yıllarda Macaristan'da yaygınlaştı. Bunlara göre, 1567 ile 1579 arasında Gyula sancağında kaydedilen 217 köyden bir tek tanesi mevcudiyetini yitirdi⁴⁰. Simontornya yöresinde 45 yıl içinde boşalan ve yeniden canlandırılan karyelerin sayısı çok düşüktür ve birbirini dengeliyor⁴¹. Buda livasında ahalisini kaybeden yerlerin oranının yüzde 10'un altında kalmasının yanısıra yeniden

³⁷ Szabó, *A falurendszer kialakulása*. 191.

³⁸ *Magyarország története*. III. 1446-1447 (László Makkai'nin görüşü).

³⁹ Géza Dávid, *Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjâq of Simontornya*. *Acta Orientalia Hungarica XXVIII* (1974), 73.

⁴⁰ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák*. Passim.

⁴¹ Géza Dávid, *Some Aspects*. 74.

iskân edilen yerler bunu yarıya indiriyor⁴². Kimi bölgelerde konu XVII. yüzyılda bile incelenebilir. Bars ilinde bulunan 105 köyün kaderini 1570 ile 1664-1668 arasında takip eden bir çalışmaya göre, dönemin sonuna kadar bunlardan sadece 5 köy haritadan silindi⁴³.

Köylerin boşalması ile ilgili olarak önemli bir konuya daha değinmek yararlı olacak. Macar kaynaklarında “deserta” kavramı ile gösterilen yerleri daha önceki araştırmalarda genellikle gerçek -geçici veya kesin- mezraaya dönüşme olayı olarak niteliyorlardı. Ne var ki, kaynakların birinde “insanın hatırladığından beri deserta” şeklinde zikredilen bir yerin başka bir belgede aynı yıl ya da az sonra oldukça kalabalık ve normal tarım ürünlerinden vergi veren bir köy olarak sıralandığına da rastlamak mümkündür. Demek ki “deserta” kavramı çok kez sadece vergilendirme bakımından boş olma anlamına geliyor ve aynı yerde ahalinin olup olmadığı ile ilgisi yoktur⁴⁴. Az önce gözlediğimiz gibi, bu yöntemi bazen Türkler de uyguladılar.

XVII. yüzyılda meydana gelen demografik değişmelerin takip edilmesi çok daha güçtür. Bu devirde yalnız Macar kaynakları devamlı ve hızlı olarak değer yitirmekle kalmıyor⁴⁵, cizye defterlerindeki hane rakamları da bunlarla yarışarcasına azalıyor. Tahrir defterleri ya hiç hazırlanmıyor ya da öncekilerin kopyalarıdır. Bu karanlıkta bize ışık tutan bir tek, ama çok önemli unsur vardır. 1608 yılından sonra Macar “porta” ünitesinin 1 “porta” = 4 çift sahibi veya 12 çift sahibi olmayan köylü ailesi şeklindeki belirlenmesine⁴⁶ benzer biçimde, XVII. yüzyıl Osmanlı vergilendirme sistemi için de bir vergi biriminin birkaç ailenin birleştirilmesiyle meydana getirilmesi yabancı bir şey değildi. Bu pratiğe başlangıç olarak avarız-i divaniyenin tarh edilmesinde rastlı-

⁴² Gyula Káldy-Nagy'ın *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)* başlıklı kitabı hakkında yazdığım tanıtma yazısı: *Acta Orientalia Hungarica* XXIX (1975), 276-277.

⁴³ Klára Hegyi, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok* CXVII (1983), 350-351.

⁴⁴ Zoltán Dávid, *Sarkad népesedéstörténete. Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerk. /Yay. György Komoróczy), Sarkad, yıl yok, 277-298.

⁴⁵ Zoltán Dávid, *A házak száma és a népesség*. Passim.

⁴⁶ István Bakács, *A dicális össeírások*. 73. - Sonraki yıllarda bir vergi ünitesi zikredilenlerden de daha fazla aileden ibaretti; o kadar ki savaşlardan tamamıyla korunan Árva ilinde bile kimi köylerin toplam mükellef sayısı 1/256 + 1/1024 olarak saptandı (Zoltán Dávid, *Adatok a török haborúk pusztításainak értékeléséhez. Keletkutatás* 1993/2). -Osmanlıların genelde yerli adetle kanunlara az çok uymalarını hatırlarsak bu sefer de Habsburg Macaristan'da uygulanan sistemi belirli bir ölçüde takip ettiklerini varsaymak pek yanlış olamaz.

yoruz⁴⁷, fakat büyük bir ihtimalle cizye için de geçerli bir yöntemdi⁴⁸. Macaristan için Klára Hegyi bu tür uygulamaların var olduğunu kimi yerlerde tespit edip devlete ait vergilerin alınmasında bir ünitenin 3'ten 20'ye kadar değişen aileden oluşturulduğunu kanıtladı⁴⁹. Daha düşük değerler daha varlıklı, daha yüksekleri ise daha fakir bölgeler için karakteristik olabilir.

Bunu göz önünde tutarak, XVII. yüzyıl cizye hanelerinin XVI. yüzyıla nazaran neden o kadar dengesiz bir şekilde azaldığını biraz daha iyi anlayabiliyoruz. (örneğin 1662-1663'ten kalma, demin anılan listede Transdanubya'da -örneğin Mohács, Pécs, Koppány /Kopan/ sancaklarında nispeten daha küçük, Büyük Ova'da başta Buda, Hatvan ve Szolnok sancaklarında- ise dramatik bir azalma gözlenebilir. Şöyle ki Buda sancağındaki gerileme oranı yüzde 90'a ulaşıyor⁵⁰, ancak bunu, şimdi anlatılanların ışığı altında tam bir gerçek olarak kabul etmememiz lâzım. Tam aksine...) Maalesef şu andaki bilgimiz, hangi idarî birimde nasıl bir çoğaltıcı kullanmak gerektiğini göstermeye yeterli değil. Bunun için hâlâ en güvenilir metot XVIII. yüzyıldaki kesin rakamlardan hareket ederek XVII. yüzyıl sonundaki nüfus sayısını, geriye doğru sonuç çıkarma yöntemiyle tahmin etmektir. XVIII. yüzyılın başlangıcı (1715-1720 yılları) için en akla yakın gelen değer 4 milyon vatandaş civarındadır⁵¹. Bunu Viyana bozgununu takip eden savaşların çıkmasından önceki devir için de kabul edebiliriz; çünkü beklenen artışı bir yandan Habsburg-Osmanlı mücadeleleri, öte yandan 1703-1711'de cereyan eden Ráckóczi kurtuluş savaşı mutlaka tamamıyla eritti.

Ülkenin nüfusu 1580 ile 1680 arasında toplam olarak 3,5'tan 4 milyona çıkmış olsa bile, bunun oranı her bölgede aynı değildi. 1593-1606 harbi, Tatarların XVII. yüzyılda yoğunlaşan akınları, daha sonra Újvár /Uyvar/ ve Viyana seferleri her halde birçok yerleşim merkezinin yok olmasına sebep

⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Avâriz. İslâm Ansiklopedisi* II. İstanbul, 1942, 13-19.

⁴⁸ Biraz daha geç devir için Manastur bölgesinde devamlı olarak azalan cizye hanelerin arkasında hakikatte artan bir ahalinin mevcudiyeti Michael Ursinus tarafından IV. Internationaler Kongreß für Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (München 1986) sırasında verdiği *The Qaza as the Framework for Research on Ottoman Regional Studies* başlıklı tebliğinde ispat edildi.

⁴⁹ Klára Hegyi, *A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. 375-377.*

⁵⁰ Gyula Káldy-Nagy, *Magyarországi török adóösszeírások. 101.*

⁵¹ Zoltán Dávid, *Az 1715-20. évi összeírás. 173.*, Aynı yazar, *Magyarország népessége a 17-18. század fordulóján (Népességtörténeti források értékelése). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961-1962.* Budapest, 1962, 217-257.

oldu. Baranya, Tolna ve Fejér ilinin kimi yöreleri ahalisini tamamen kaybetti. Buda yakınında da bir sürü köy mezraaya dönüştü. Erdel'de ise Mezőség bölgesindeki ve nehir boylarındaki Macar köyleri şebekesi seyrekleşti. Başka taraflarda -ve buna kısmen Osmanlıların egemenliğindeki yerler de dahildir- nüfus, döneminin sağlık şartlarının elverdiği ölçüde artabiliyordu. Özellikle Kuzey Macaristan'ın illerinde ahali, Karpatlar'ın ötesinden gelenlerin katkısıyla birlikte, yükselebildi. Erdel'de dağlar arasına sıkışmış köylerin Romen halkı rahat çoğalabildi. Transdanubya'ya ve ülkenin güney bölgelerine de İslavların yeni dalgaları vardılar. XVI. yüzyıla nazaran (Transdanubya'nın kimi yöreleri hariç) dil sınırı pek fazla kaymamakla beraber, Türk dönemi sonundaki nüfusun ancak yarısı, tahminen 2 milyon kişi, Macardı⁵². Bunu izleyen XVIII. yüzyıldaki yabancı yerleştirmelerle bu unsurlar çoğunluk kazandılar.

Toplam nüfusu üç siyasî teşekkül arasında dağıtmak tehlikeli bir teşebbüstür. Osmanlı hâkimiyeti altında olan toprakların ahalisi eski sayısını koruyabiliyor, yeni fetihler (Eger /Egri/, Várad /Varat/, Újvár) sonunda genişleyen bölgelerinde belki de 1 milyon kişi de yaşayabiliyordu. Artuş, Habsburg Macar illerinde en yüksek olup oraya düşen nüfus sayısı 2,1 milyona kadar turmanabiliyordu. Buna göre, Erdel'in barındırdığı insan sayısı 900.000 civarında olmalıydı. (Tabii olarak, bu tahminlerdeki yanlışlık ihtimali önceki yüzyılkinden daha büyüktür).

Özetleyerek diyebiliriz ki, başta Macar unusuru olmak üzere Macaristan'ın halkı, ele alınan 150 yıl sırasında doğal artışının büyük bir oranını kaybederek oldukça sarsılmıştır. Böyle olmakla birlikte, bu menfiseyir daha önce düşünülen boyutlara hiç varmadı ve Osmanlı döneminden sonra yabancılara sık sık öncelik veren ve onları kitle halinde memleketimize getiren Habsburg'ların devri gelmemiş olsaydı, demografik durum zamanla daha sağlıklı bir şekilde düzelebilirdi.

⁵² Zoltán Dávid, *Az 1715-20. évi összeírás*. 198, not 2.